

Бисалиева И.А.

**Қазіргі қазақстандық
азаматтық құқықта негізсіз
баю салдарынан туындайтын
міндеттемелер пайда болатын
негіздерді талдау**

Бұл мақалада азаматтық құқықта негізсіз баю салдарынан туындайтын міндеттемелердің пайда болу мәселелері қарастырылған. Қазіргі кезде азаматтық айналымда, шарттық міндеттемелермен қатар, азаматтық құқық субъектілерінің мүдделерін қорғауда, шарттық емес міндеттемелерін пайдалану көбейгендігі сот тәжірибесімен дәлелденеді. Азаматтық құқықта шарттан тыс қорғаушылық міндеттемелердің бір түрі – негізсіз баю салдарынан туындайтын міндеттемелер, мақсаты меншікті қорғау. Бүгінгі күні, негізсіз баю салдарынан туындайтын құқықтық қатынастардың іргелі мәселелеріне ортақ түсіністік пен көзқарастың болмауы, құқық қолдану тәжірибесінің бірқалыпсыздығы, заңнаманы жетілдіру үдерісінің қарқындауы, жиынтықта ұсынылып отырған мақаланың өзектілігін анықтайды.

Түйін сөздер: міндеттеме, негізсіз баю, иелену, жинақтау, иеленуші, заңды оқиға.

Bissalievа I.A.

**Analysis of the grounds for the
emergence of obligations from
unjust enrichment in modern
Kazakh civil law**

In this article discusses the questions of the origin of obligations from unjust enrichment in the civil law. One type of non-contractual enforcement of obligations in the civil law – obligations due to unjust enrichment with the purpose of protecting the property. To date, the lack of uniform understanding and approach to fundamental problems of legal relationship of unjust enrichment, ambiguity in legal practice, strengthening the process of improving the legislation, together determine the relevance of the proposed to the reader article.

Key words: obligation, unjust enrichment, acquisition, conservation, transferee, victim, legal facts.

Бисалиева И.А.

**Анализ основания
возникновения обязательств
из неосновательного
обогащения в современном
казахстанском гражданском
праве**

В данной статье рассматриваются вопросы возникновения обязательств из неосновательного обогащения в гражданском праве. В настоящее время в гражданском обороте, наряду с договорными обязательствами, все большее применение при защите интересов субъектов гражданского права, получили внедоговорные обязательства, что доказывается судебной практикой. Один из видов внедоговорных охранительных обязательств в гражданском праве – обязательства вследствие неосновательного обогащения, имеющие целью охрану собственности. На сегодняшний день отсутствие единого понимания и подхода к основополагающим проблемам правоотношений из неосновательного обогащения, неоднозначность правоприменительной практики, активизация процесса совершенствования законодательства в совокупности предопределяют актуальность предлагаемой читателю статьи.

Ключевые слова: обязательство, неосновательное обогащение, приобретение, сбережение, приобретатель, юридический факт.

**ҚАЗІРГІ
ҚАЗАҚСТАНДЫҚ
АЗАМАТТЫҚ
ҚҰҚЫҚТА НЕГІЗСІЗ
БАЮ САЛДАРЫНАН
ТУЫНДАЙТЫН
МІНДЕТТЕМЕЛЕР
ПАЙДА БОЛАТЫН
НЕГІЗДЕРДІ ТАЛДАУ**

Азаматтық құқықтарды сақтау мен қорғау азаматтық заңнаманың негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Профессор Ю.Г.Басин атап өткендей, «сақтау мен қорғау – байланысты түсініктер. Сақтау – бұл, бұзушылықты болдырмау үшін, оны тоқтату, оның ортақ қауіпін жоюға қабылданатын шаралар жүйесі болып табылады. Алайда, бұзушылық жасалған не нақты болжанған ретте, қорғау туралы айтуға болады» [1, 212 б.]. Расында да субъективтік құқықтарды сақтау мен қорғауды қамтамасыз ету, бұл азаматтар құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін іске асыру кепілдігі. Қазақстан Республикасы Азаматтық Кодексі [2] азаматтық құқықтар бұзылған жағдайда қорғау жөніндегі нақты шараларды қарастыратын нормаларды қамтиды (9,10 б.б. және басқалары).

Негізсіз баю салдарынан туындайтын міндеттемелерді шарттан тыс міндеттемелерге жатқызу себебі, міндеттемелер шарттан емес, ал негізсіз баю фактісінен туындайды. Негізсіз баю институтының негізгі қағидасы – азаматтық айналым қатысушыларының құқықтарын, олардың мүліктік саласына қол сұғушылықтан қорғау.

Негізсіз баю салдарынан туындайтын міндеттемелер, қазіргі кезде белгілі немесе өзге де нысанда барлық дерлік құрылықтық Еуропаның құқықтық жүйесіне белгілі, ол рим құқығының «condictio» институтынан кірме сөз нәтижесі болып табылады [3, 285-287 б.]. Рим адвокаттарының пікірі нәтижесінде «condictio sine causa» [4] санатына: шын мәнінде жоқ, қарызды қате төлеу, (condictio indebiti); талапкердің жауапкерге қандайда бір мақсатқа жету үшін, бастапқыдан-ақ қол жеткізу мүмкін болмаған немесе кейінірек туындаған, ақша сомасын немесе жылжымалы затты беруі (мысалы, жалған өсиет бойынша мұра алу, қалың мал ретінде ақша беру, ал кейін некенің қиылмауы). Барлық осы жағдайларда мүлікті алушы condictio талабы бойынша негіздері болмағандықтан, одан алынған мүлікті алып қоюға қарсылық білдіре алмады. Юстиниан Дигесттерінде [5] жіктелген condictio әр түрлі типтері мен түрлері, сондай-ақ, condictio sine causa жалпы құрылымы [6] негізсіз баю салдарынан туындайтын міндеттемелер туралы нормаларды жасауға негіз болды. Қазақстан Республикасында

кондикциялық міндеттемелер ҚР Азаматтық кодексінің 48 тарауымен реттеледі.

Негізсіз баю салдарынан туындайтын міндеттемелер туралы алғашқы заңды түсінік 1963 жылғы 28 желтоқсандағы Қазақ ССР Заңымен бекітілген Қазақ ССР Азаматтық кодексінде пайда болды. Осы Кодекстің 467 бабында «Заңмен немесе мәмілемен белгіленген жеткілікті негіздерсіз мүлікті басқа тұлғаның есебінен иеленіп алған немесе жинаған тұлға, негізсіз иеленіп алынған немесе жинақталған мүлікті қайтаруға міндетті» деп көрсетілген болатын [7].

Негізсіз баю салдарынан туындайтын міндеттемелердің қолданыстағы құқықтық түсінігі ҚР Азаматтық Кодексінің 953 бабының 1 тармағында қарастырылған «Заңдармен немесе мәмілемен белгіленген негіздерсіз мүлікті басқа тұлғаның (жәбірленушінің) есебінен иеленіп алған немесе жинаған тұлға (сатып алушы), негізсіз иеленіп алынған немесе жинақталған мүлікті (негізсіз баю) алдыңғысына қайтаруға міндетті». Анықтамаға сүйенсек, негізсіз баю салдарынан туындайтын міндеттемеде кредитор болып жәбірленуші, борышкер болып – сатып алушы (негізсіз иеленіп алған немесе жинаған тұлға) анықталған. Азаматтар мен заңды тұлғалар қаралып отырған міндеттеменің субъектілері болуы мүмкін. Негізсіз баю салдарынан туындайтын міндеттемелердің негізгі мақсаты, негізсіз мүліктік пайда алған, сатып алушы мен жәбірленушінің мүлік саласын қалпына келтіруі, сондай-ақ, сатып алушы үшін негізсіз жинақталған мүлікті жәбірленушіге беруден тұрады.

Негізсіз баю салдарынан туындайтын міндеттемелердің объектісі – басқа тұлғаның есебінен алынған немесе жинақтаған мүлік. Екі жағдайда да байлық деп, ҚР АҚ 115 бабында қарастырылған «мүлік» мағынасында түсінеміз. Сондықтан да, мүлік болып табылмайтын, негізсіз баюдың объектісі бола алмайды. Негізсіз баю салдарынан туындайтын міндеттемелердің пайда болуына сан алуан заңды оқиғалар (фактілер) негіз болады, алайда, бұған қарамастан негізсіз баю салдарынан туындайтын міндеттемелер субъектілердің меншік құқығын және басқа құқықтарын қорғайтын дербес шарттан тыс институтты құрайды.

ҚР Азаматтық Кодекстің 953 б. 1 т. талдау нәтижесінде, негізсіз баю немесе мүлікті жинақтау салдарынан туындататын міндеттемелердің нақты құрамы, келесідей белгілерден құралады:

1) бір тұлға мүлікті басқа тұлғаның есебінен иеленіп алады немесе жинақтайды;

2) мүлік заңнама немесе мәмілемен белгіленген негіздерсіз алынады.

Бір тұлғамен мүлікті басқа тұлғаның есебінен иеленіп алуы – бір тұлғаның мүлік көлемінің ұлғаюын және бір мезгілде оның көлемінің басқасында азаюын білдіреді. Иелену сатып алушының тиісті шығындарды шығармай, мүлік санының өсуін, оның бағасының өсуін ұйғарады, мысалы, мекеме жеткізілген тауар үшін бірнеше рет төлем жасауы және т.б. Мүлікті жинақтау, өз қаражаттарын жұмсауы тиіс болған тұлға, басқа тұлғаның шығындары арқасында, не басқа тұлғаға тиісті сый ақыны ұстап қалу нәтижесінде, оларды жұмсамауын білдіреді. Мысалы, банк төлем тапсырмалары бойынша басқа ұйымның шотынан ақшаны қате шығарып тастаса, онда бір ұйымда мүлікті жинақтау және басқасында оның тиісінше азаюы айқын. Егер тұлға меншік иесінің келісімінсіз, оған сый ақы төлемей, затты пайдаланса, басқа тұлғаға тиісті сый ақыны ұстап қалу нәтижесінде мүлікті жинақтау орын алады.

Негізсіз иелену немесе жинақтау әрекеттер және оқиғалар салдарынан пайда болуы мүмкін. Мүлікті негізсіз иеленуге (жинақтауға) әкеп соғатын әрекеттер сан алуан. Бұл жәбірленушінің өзінің әрекеттері болуы мүмкін: өзгенің борышын төлеу, төленген салықты қайтадан төлеу және т.б.; үшінші тұлғалардың әрекеттері (жүкті жүкқұжатында көрсетілген алушыға емес, қате басқа тұлғаға беру және т.б.); мүлікті сатып алушының (иеленушінің) өз әрекеттері (бір тектес тұлғаның атына келген, пошталық аударуды алу және т.б.).

Әрекеттер заңды, сондай-ақ, заңсыз болуы мүмкін. Егер, сенім білдірілген өкіл, сенім білдірушінің тапсырмасын жетік зерттемей, соңғысының борышын несие берушіге емес, басқа тұлғаға табыстаса, онда айқын заңсыз әрекет. Бірақ, егер сенім білдіруші өзі қателесіп тапсырма шартында басқа тұлғаны көрсетсе, онда сенім білдірілген өкілдің әрекеттері заңды. Негізсіз баю басқаның мүддесіне іс-әрекет жасау салдарынан да туындауы мүмкін. Мәселен, егер әрекеттер, тікелей басқаның мүддесін қамтамасыз етуге бағытталған болса, оның ішінде оны жасаған адам өз мүддесіне іс-әрекет жасағанын қате болжаған жағдайда да басқа адамның негізсіз баюына әкеп соқса (АҚ 862 б.).

Негізсіз баю салдарынан туындайтын міндеттемелерді туындататын оқиғалар да сан алуан. Мәселен, су тасқыны, дауыл және т.б. Әрекет пен оқиғаның айырмашылығына келетін болсақ, әрекет – адамдардың іс-әрекеттеріне

байланысты, ал оқиға байланысты емес. Негізсіз баю салдарынан туындайтын міндеттемелерді туғызатын заңды оқиғалардың (фактілердің) әр түрлі сипаттылығы, АҚ 953 б. 3 т. нормасын енгізуге себеп болды, оған сәйкес АҚ 48 тарауда қарастырылған негізсіз баю салдарынан туындайтын міндеттемелер туралы ережелер, негізсіз баю мүлікті иеленушінің, жәбірленушінің өзінің немесе үшінші тұлғалардың пиғылының нәтижесі не оқиғаның салдары болып табылғанына қарамастан қолданылады.

Негізсіз баю салдарынан міндеттеменің пайда болуы үшін нақты құрамының екінші белгісі ретінде (мүлікті бір тұлғамен басқа тұлғаның есебінен сатып алу (жинақтау) фактісі бар болғанынан басқа, ол туралы жоғарыда айтылған болатын), мүлік негіздерісіз алынған (иеленген) немесе жинақталған болу қажет. Заңға, басқа да құқықтық акті немесе мәмілеге негізделмеген иелену немесе жинақтау негізсіз болып саналады. Басқаша айтқанда, иеленіп алынғанның (жинағанның) негізсіздігі жөнінде, ол заңды (құқықтық) негізден айырылған болса, айтуға болады: сәйкес құқықтық норма, әкімшілік актісі немесе мәміле жоқ жағдайда. Мысалы: шаруа қожалығымен жалдауға алынған жұмысшылар жаңсақ бойынша көрші қожалықтың өнімін жинаса және оларды жалдап отырған қожалықтың өніммен қосса, негізсіз иеленгені айқын болады. Ал егер, жұмысшыларды жалға алған қожалық, көрші қожалықтың жер телімін жалдап отырса, осы телімнен жиналған өнім негізді болып табылады, өйткені жалға беру келісім-шартқа сүйенеді. Егер, субъект уәкілетті емес мемлекеттік органмен тапсырылған мемлекеттік мүлікті пайдаланып отырса, негізсіз мүлік пайдалануы орын алады. Егерде субъект уәкілетті мемлекеттік органның актісі негізінде мемлекеттік мүлікті пайдаланса, онда пайдалану заңды негізделген болады.

Заңға негізделген және негізсіз иеленудің айырмашылығын, негізсіз баю туралы нормалар мен затты айрықшалау туралы ережелерді салыстыру барысында байқаймыз. АҚ 237 б. 2 т. сәйкес, егер шартта өзгеше көзделмесе, өз материалдарынан дайындалған затқа меншік құқығын алған материалдардың меншік иесі ол затты өңдеуді жүзеге асырған адамға оның құнын өтеуге, ал ол адам жаңа затқа меншік құқығын алған ретте соңғысы материалдардың меншік иесіне олардың құнын қайтаруға міндетті. Осыдан, екінші жағдайда – заң нұсқамасының күшіне негізделген – өңдеуді жүзеге асырған тұлға, жаңа затқа меншік құқығына ие болады, бірақ ол

материалдардың құнын меншік иесіне қайтаруға міндетті, немесе басқа жағдайда осы тұлға материалдардың меншік иесінің арқасында негізсіз баюы мүмкін. Одан басқа, АҚ 953 б. 2 т. сәйкес, мүлік иеленіп алынған немесе жинақталған негізі бойынша, кейіннен жоққа шыққанда да, қайтару міндеті туындайды. Құқықтық негіздің жоққа шығуы мүлікті иеленудің (жинақтаудың) заңды негізділігі туралы айтуға болатын жағдайдың жойылуын білдіреді. Осылай, ол әрекеттің кері күші бар жаңа құқықтық норманы қабылдаған жағдайда пайда болады, ал бұл жүзеге асырылған орындаудың негізін жоюына әкеледі. Сондай-ақ, иеленудің (жинақтаудың) негізі жойылуының басқа жағдайы заң күшіне енген сот шешімін, жоғары тұрған инстанция соты күшін жоюы немесе сотпен нотариустың орындау жазуын жарамсыз деп тануы, осы жазу негізінде мүлік өндіріліп алынған болса, болуы мүмкін.

Мүлікті иеленудің (жинақтаудың) негізі мүлікті табыстау бойынша әрекеттерді орындаудың заңды мақсаты жойылғанда да жоққа шығуы мүмкін. Бұл, егер жалға алушы, жалға берушіге одан ұрлап алған заттың құнын толтырса, ал кейін бұл зат табылып жалға берушіге қайтарып берілсе, онда жалға алушы жасаған төлем негізі жоққа шыққаны деп саналады. Мәміле жарамсыз деп танылғанда және мүлікті беру үшін заңды негізі жоққа шығады [8]. Өсиет бойынша мұрагер, ақшаны жұмсап немесе мүлікті пайдаланып, онымен өсиет бойынша мұрагерлік тәртібімен алынған, кейін өсиет жарамсыз деп саналған кезде заңды мұрагерлер құқықтарын қалпына келтіруімен, негізсіз иелікке алушы ретінде іс жүзінде танылады, өйткені заңды мұрагерлер есебінен пайданы негізсіз шығарып алған, ал бастапқыда жүзеге асырылған негіз (өсиет) жоққа шықты.

Қолданыстағы заңнамамен сәйкес келісім-шартты бұзу кезінде де заңды негізі жоққа шығады. АҚ 453 б. 2 т. сәйкес, келісім-шартты бұзу барысында екі жақтың міндеттемелері тоқтатылады. Демек, келісім-шарт бұзылса, осы шарт бойынша борышқор нақты алған тауар үшін, белгілі ақша сомасын төлеу бойынша міндеттемесін орындамаса, сол төленбеген қаражат борышқордың негізсіз жинақтауы болып саналады. Осылайша, заңды негізі (бұзылған келісім-шарттың) жоққа шығу аясында, ақшаны төлеу бойынша орындалмаған шарттық міндеттеме, негізсіз жинақтау ретінде қайтару міндетіне айналады.

Азаматтық Қодекстің 953 б. негізделген қағидаға сүйенсек, (заңдармен немесе мәміле-

мен белгіленген негіздерсіз басқаның есебінен баюға ешкім құқылы емес) баюдың негізсіз болуы оны объективті заңға қайшы етіп қояды.

Сөйтіп, негізсіз мүлікті иелену немесе жинақтаудан міндеттемелердің пайда болуы туралы, адамдардың әрекеті немесе оқиғалар бір тұлғаның жағында, басқаның есебінен заңды негізделмеген мүліктік пайда туғызған, құқыққа қайшы нәтижеге әкелетін жағдайларды айтуға болады.

Дәл осы құқыққа қайшы нәтиже заңды негізделмеген мүліктік пайда алу ретінде, иеленген тұлғаға өтетін, негізсіз баюдың салдарынан міндеттемелердің пайда болуы үшін нақты негізі болып табылады. Бірақ, осыдан, негізсіз баю барлық жағдайларда байлыққа иеленген тұлғаның құқыққа қайшы қылығының нәтижесі болады деп есептелмейді. Анық, осындай түсінік арқылы негізсіз баю институты дербес маңыздылығынан айырылып және зиян келтіру салдарынан туындайтын міндеттемелерімен ұштасып кетеді. Алайда, көп жағдайларда негізсіз баюды туындатқан әрекеттердің заңға қайшы сипаттамасы туралы қорытынды негізделмеген болар еді. Біріншіден, өйткені жоғарыда көрсетілгендей, негізсіз баю адамның мінез-құлқы салдарынан ғана болмай, сонымен қатар табиғат күштерінің әсерімен және т.б. болуы мүмкін. Екіншіден, негізсіз баю жиі жәбірленушінің өзінің мінез-құлқы нәтижесінен

пайда болады, сондай жағдай оның мүлігінен айырылуына және керісінше, басқа тұлғада жинақталуына себеп болады. Үшіншіден, негізсіз баю – үшінші тұлғалардың әрекеттерінің нәтижесі болуы мүмкін, мысалы, борышқордың міндеттемесін үшінші тұлғаның орындауы және т.б. Төртіншіден, егер байыған тұлғаның өзінің мінез-құлқы нәтижесінен пайда болса да, бұл жағдай кейде мінсіз болмайды, әсіресе, негізсіз баю бастапқы заңды негізде мүлікті иеленудің жоққа шығуы нәтижесінде. Осылайша, мінез-құлқтың заңсыздығы, міндеттеменің не негізсіз баюдың шартына жатпайды. Негізсіз баюдың объективті құқыққа қайшылығы жәбірленушінің заңмен қорғалатын мүліктік мүдделерін кемсіту фактіінде көрсетіледі. Иеленушінің жағдайы заңсыз жай-күйі ретінде сипатталады, сондықтан ол басқаның есебінен иеленген (жинақтаған) мүлікті қайтаруға міндетті.

Сонымен, негізсіз баю салдарынан туындайтын міндеттемелер пайда болатын негіздеме-лерге:

- бір тұлғаның басқа тұлға есебінен мүлікті иеленуі немесе жинақтауы;
- заңды негіздердің болмауы немесе кейін жоққа шығуы;
- негізсіз байлықты алушы тұлғада басқаның мүлігін иелену немесе сақтап қалу ниетінің болмауы жатқызылады.

Әдебиеттер

- 1 Басин Ю.Г. Защита гражданских прав и ответственность за их нарушение. В сб: Вещные и обязательственные права в законодательстве Республики Казахстан / под ред. Сулейменова М.К. – Алматы: КазГЮА, 2000. – 212 б.
- 2 Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (ерекше бөлім) 1999 жылғы 1 шілдедегі № 409. <http://adilet.zan.kz>, 06.01.16.
- 3 Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. – М., 1998. – Т.2. – 285-287 бб.
- 4 Римское частное право: учебник / под ред. проф. И.Б. Новицкого и И.С. Перетерского. – М., 1994. – 509-518 бб.
- 5 Дигесты Юстиниана: Избранные фрагменты / пер. и примеч. И.С. Перетерского. – М., 1984. – 201-205 бб.
- 6 Римское частное право: учебник / под ред. проф. И.Б. Новицкого и И.С. Перетерского. – 517-518 бб.
- 7 Гражданский Кодекс Казахской Советской Социалистической Республики (с изменениями и дополнениями по состоянию на 17.12.98 г.) утратил силу. <http://online.zakon.kz>
- 8 Гражданское право. В 4-х т. Обязательственное право / отв. ред. Е.А. Суханова. – М., 2006. – Т. 4. – 705 б.

References

- 1 Basin Ju.G. Zashhita grazhdanskih prav i otvetstvennost' za ih narushenie. V sb: Veshhnye i objazatel'stvennyye prava v zakonodatel'stve Respubliki Kazahstan / pod red. Sulejmenova M.K. – Almaty: KazGJuA, 2000. – 212 b.
- 2 Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (ерекше бөлім) 1999 жылғы 1 шілдесі № 409. <http://adilet.zan.kz>, 06.01.16.
- 3 Cvajgert K., Ketc H. Vvedenie v sravnitel'noe pravovedenie v sfere chastnogo prava. – M., 1998. – T.2. – 285-287 bb.
- 4 Rimskoe chastnoe pravo: uchebnik / pod red. prof. I.B. Novickogo i I.S. Pereterskogo. – M., 1994. – 509-518 bb.
- 5 Digesty Justiniana: Izbrannye fragmenty / per. i primech. I.S. Pereterskogo. – M., 1984. – 201-205 bb.
- 6 Rimskoe chastnoe pravo: uchebnik / pod red. prof. I.B. Novickogo i I.S. Pereterskogo. – 517-518 bb.
- 7 Grazhdanskij Kodeks Kazahskoj Sovetskoj Socialisticheskoj Respubliki (s izmenenijami i dopolnenijami po sostojaniju na 17.12.98 g.) utratil silu. <http://online.zakon.kz>
- 8 Grazhdanskoe pravo. V 4-h t. Objazatel'stvennoe pravo / otv. red. E.A. Suhanova. – M., 2006. – T. 4. – 705 b.